

«ГРАНИЧНІ СИТУАЦІЇ»: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ У ЛІТЕРАТУРІ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

Євген Лепьохін

Львівський національний університет імені Івана Франка

(вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000)

Розглянуто межові ситуації, що є концептуальними для літературного екзистенціалізму. Зроблено спробу проаналізувати деякі з них та окреслити характерні ознаки. Виокремлено концепт відчуження, що проявляється у результаті граничних ситуацій і є кроком до досягнення автентичності.

Ключові слова: абсурд, автентичність, відчуження, екзистенціалізм, межові ситуації, ситуативність.

Межові ситуації тісно пов'язані з тими об'єктами, які прийнято називати екзистенціальними концептами чи екзистенціалами. Термін «гранична ситуація» ввів у вжиток один із «винахідників» екзистенціалізму – Карл Ясперс – у праці «Розум і екзистенція» (“Vernunft und Existenz”, 1935). Вагомість граничних ситуацій у літературі екзистенціалізму полягає у їхньому формулюванні екзистенціальної людини, «людини абсурду». Втім зазначимо, що ця новизна ясперівської екзистенціальної парадигми простежується й в інших його працях. Тобто «граничні ситуації» — це та сфера, яка червоною ниткою пронизує усю пізнавальну діяльність мислителя. Дослідники відзначають, що вже у «Психології світогляду» (“Psychologie der Weltanschauungen”, 1919) вчений подасть характеристику тому, чому у наступних працях придумає термін «прозріння екзистенції».

Згідно

3

К. Ясперсом, суміжні ситуації – це ситуації на межі життя і смерті, коли зникають тенета, що утримують людину у рамках буденності. Відбувається «прозріння екзистенції», яка оголює, звільняє людину і від тенет буденності, і від її особистих інтересів. Натомість виникає потреба пізнати істинність, спражність свого

індивідуального існування. Людина має шанс стати творцем своєї долі. Отож К. Ясперс зазначає: «Існування є буття в ситуаціях» [13, с. 187].

Певні тлумачення буття на екстремумі відшукуємо у книзі Ж. Батая «Внутрішній досвід» (“L’Expérience intérieure”, 1943). У свою чергу, Г. Марсель в есе «Відмова від спасіння і величання людини абсурду» піддає критиці розуміння проблеми Ж. Батаєм, стверджуючи що автор суперечить сам собі. Задля підтвердження своїх думок, представник релігійного екзистенціалізму йде далі і робить спробу характеристики концепта «абсурд» в А. Камю.

Значущість порогових ситуацій для літератури обґрунтував Ж.-П. Сартр. Автор розрізняв екзистенціальну літературу за принципом її залученості, «заангажованості». Завдання митця – проілюструвати несправедливість світу, героя – задекларувати свою свободу та суспільну значущість: «Я назвав би того митця заангажованим, котрий намагається якомога глибше і повніше зрозуміти, що знаходиться в одному човні з іншими людьми. У цьому випадку він для себе та інших переводить усвідомлення заангажованості зі спонтанного в обдумане» [9, с. 68]. Тому для письменника вагомою була позиція відмови від літератури попередніх епох, де герої, зазвичай, були породженням соціальних умов і психологічних особливостей. «Буття на екстремумі» не повинно оцінюватися однобічно, з позиції психології героя. Воно, на думку Сартра, має на меті дати людині шанс проявити себе інакше, як того від неї очікують, але й відчути усю відповідальність за свій вибір.

Як зауважує М. Вайдхорн: «Межові ситуації використовуються для виділення героїчних виборів, що з ними зіштовхуються звичайні індивіди, котрі живуть у напрямі невирішеного майбутнього (living toward an open future). Герої сартрових творів часто зіштовхуються з ситуаціями життя і смерті, котрі роблять болісно очевидним тягар свободи і відповідальності, яка лежить на усіх нас» [15, с. 492]. Універсальними ситуаціями є ті, що пов’язані з вітальними аспектами онтогенезу людини: війна, природні катаклізми, хвороба тощо. Проте ці ознаки не є обов’язковими. Насамперед людина протистоїть собі, своєму раціо, вона крокує до світлого майбутнього, яке, на думку Ф. Ніцше, мало б позначитися життям надлюдини. Найповніше Ж.-П. Сартр змалював синтез свободи і вибору у

межових ситуаціях у незавершеній тетралогії «Дороги свободи» (“Les chemins de la liberté”, 1945 – 1949).

Сартр уважав, що людина – то проект, який постійно перебуває у стані розробки і вдосконалення. Прозріння екзистенції відбувається під час „порогових ситуацій”. Життя ними сповнене щохвилини, адже кожної миті ми зіштовхуємось із ситуаціями, де від нас очікують зробити вибір. Саме у ситуаціях особистість робить кроки у бік добра чи зла, творить „ситуаційні” цінності. Відповідно до епістемології Е. Гуссерля, реальність залежна від людської свідомості [8]. Якщо це справді так, тоді добро і зло не можуть існувати за межами людського розуму.

Вибір дається нелегко, та лякає не його прийняття, а наслідки, які будуть спричинені ним. Порогова ситуація (Grenzsituation) – це ситуація на межі життя і смерті, це змінена, переоцінена мотивація до дії, це водночас і мобілізація сил, і їхній занепад. Протагоніст сартрівського класичного екзистенціального оповідання „Мур”, Пабло Іббіета, так описує цю хвилину: „Я перебував у такому стані, що якби в ту хвилину оголосили, що дарують мені життя і я можу спокійнісінько повертатися додому, я б залишився байдужим: не було різниці, скільки чекати, – кілька годин чи декілька років, – якщо втратив надію на безсмертя” [7, с. 195 – 196]. Це вже засвідчує той факт, що автор торкається питання віри. Вона ж, зазвичай, була прерогативою релігії. Сартр, як і Камю, адепт атеїстичного екзистенціалізму, а, отже, проблема ця розглядається у кардинально іншому руслі. Віра, здебільшого, поступається місцем невірі, котра одухотворює людину байдужістю.

Втім у творі простежується одна із ключових позицій екзистенціалізму як мистецько-світоглядного угруповання. Її зародження ми можемо спостерігати ще у «Нудоті» – концепт «смерті» є одним із симптомів мегаконцепту «абсурд». Щодо цього Л. Андреев зазначає: «І Рокантен час від часу – усе частіше – подумує про смерть, без якої саме переживання Абсурдності буде недостатнім» [1, с. 62].

Деякі з митців, котрих вважають попередниками екзистенціалізму, безпосередньо впливали на того чи іншого автора вже у добу цього умонастрою. В одному з інтерв'ю А. Камю зазначив, що центральним мотивом „Падіння” є

мотив молодій дівчині, котра кидається у води Сени. Цей конрадівський мотив, який закріпив журналіст, не єдиний у списку „Для обов’язкового ознайомлення” майстрів трагічного світовідчуття. „При цьому, зазначає Є. Косак, – ця духовна спорідненість випливає з того факту, що трагічно налаштовані пізнали у Конраді письменника, котрий пройшов з ними схожу філософську і творчу еволюцію, котрий посідає подібну, але зрілу і менш туманну позицію стосовно життя, суспільства і самого себе та стосовно основних моральних цінностей” [4, с. 218].

Власне, як зазначає той же Є. Косак, екзистенціалісти „пересадили” мотиви Дж. Конрада на свій ґрунт: якщо в англійського письменника йшлося про протистояння спільноти самотніх людей і морської стихії, то у „трагічного покоління” (термін Є. Косака) – однієї особистості, котра у своїй самоті намагається побороти „внутрішню стихію власної природи” (у Кобо Абе зовнішнім обрамленням внутрішньої природи є фізичні сполуки, що утворюють пісок). Зазначимо, що богоборчий екзистенціалізм не являв собою радикальну опозицію християнському. Зокрема, вже зазначене коло інтересів екзистенціалістів розроблялося і у творців „католицького роману” – Ф. Моріак, Ж. Бернанос.

Також Дж. Конрад був одним із тих письменників, котрі ілюстрували у творах концепцію К. Ясперса про «граничні ситуації». Показовою у цьому контексті є його повість «Серце півми» (“Heart of Darkness”, 1902). Отож, Дж. Конрад випереджає і Ф. Кафку, і Дж. Джойса та інших письменників, сфокусованих на психології вчинків. Про вагомий внесок у розвиток проблеми взаємовідносин людини та її сутності свідчить хоча б той факт, що повість покладено в основу сюжету найкращої (за версією 50-ти провідних критиків і сценаристів журналу "Sight and Sound" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/2419429.stm>) кінострічки останньої чверті ХХ ст. — «Апокаліпсис сьогодні» (“Apocalypse Now”, 1979) Френсіса Форда Коппола. Джейкоб Голомб зазначає: «Екстремальні ситуації і події, що рясніє на них ця література (екзистенціальна – Є. Л.) слугують також збільшувальним

склом, через яке легше побачити майже невидимі деталі істинності (authenticity) та її внутрішніх почуттів (pathos)» [12, с. 22].

Дослідник підкреслює, що принцип «пізнай себе» не є дієвим. Звідси, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр та інші протоекзистенціалісти та екзистенціалісти розцінювали людину як homo ludens, своєрідного блазня, пристосованця, котрий приховує свою справжню сутність настільки, що людина та її маска стають нероздільними, одним цілим. Отож «...філософи істинності (authenticity) застосовували непрямі засоби перевірки справжності (authenticity) — передусім літературні описи екстремальних ситуацій» [12, с. 24].

Чудовою ілюстрацією «буття на екстремумі» є роман-притча А. Камю «Чума», у якій авторові вдалося на практиці підтвердити тезу Ж.-П. Сартра про те, що людина становить сукупність усього, що вона із себе творить. Для А. Камю це є подальше розроблення теми «слів і вчинків» після «Стороннього». Якщо у попередньому романі вчинки Мерсо трактувалися алогічно (відомим є твердження, що друга частина роману – це спотворене віддзеркалення подій у першій), однак унаслідок їхнього осмислення призвели до того, у що вірив Мерсо: життя – це тільки дорога до смерті, то вже у наступному автор доводить, що життя – це боротьба зі смертю навіть якщо з самого початку людина приречена на поразку. Але для персонажів Камю потрібне тільки те, що є зараз, вони не звернені поглядами у майбутнє.

Граничні ситуації бувають різними, та дослідники виокремлюють найважливіші з них, зокрема, випадок, провина, смерть. Зокрема: Дж. Вайлд підкреслює: «Вони являють собою межі у тому сенсі, що ми нічого не можемо вчинити аби змінити їх чи подолати... Є справжні (authentic) і несправжні (unauthentic) шляхи зіткнення з ними» [16, с. 139 – 140]; К. Ясперс окреслює їх наступним чином: «Стани такі як той факт, що я завжди у ситуаціях, що я не можу жити без конфліктів і страждань, що я неминуче зазнаю провини, що я повинен померти — ось, що я називаю граничними ситуаціями. Вони не змінюються... Вони не можуть бути змінені нами, лише привнести ясність – без нашої здатності пояснити чи простежити їх з чогось ще. Вони самі по собі є частиною існування» (цит. по [13, с. 187 – 188]).

Суть ситуативності полягає у тому, що вона апіорно задає певні цілі, які треба досягти, й цінності, що втрачаються чи набуваються у процесі. Вона є заданою константою. Людина може прийняти цей факт або ні, та це нічого не змінить. Водночас ситуативність є залежною від рішення людини. Якщо людина свідомо цього, то вона по-справжньому реагує на проблему і шукає шляхів її вирішення: «Вона не опиняється у ситуаціях, але спрямовує себе у них. Вона знає, що приймаючи свою дійсність, на додаток, вона віддає себе ситуативності» [16, с. 141].

Мабуть, це є одним із пояснень дивакуватості екзистенціальних героїв. Те, що на перший погляд схоже на імпульс, необдуманість, казуальність, насправді слугує низкою проведених операцій з перебудови устрою власного життя. Межові ситуації викривають антагонізм людини і системи. Я, як частина соціуму, як член бригади будівничих системи, одного дня усвідомлюю, що є її арештантом, бо система — це тюрма. Показово, що Ф. Кафка ілюстрував цю синтезу у романі «Процес», де протагоніст позбавлений імені, його йменують літерою К. Свій «процес» задокументував і А. Камю у «Сторонньому». «Падіння» також має певне відношення до судочинства – Жан-Батист Скаргон колишній успішний адвокат. Навіть у «Повісті без назви» В. Підмогильного простежуються його сліди: невеличка розповідь про те, як Пащенко у дитинстві відвідував з батьком-адвокатом суди і вже тоді у нього виникла думка про алогічність процесу.

Граничні ситуації провокують розвиток почуття відчуженості, алієнації, оскільки вони є демаркаційною лінією між істинним та несправжнім існуванням людини. Для лікаря Ріє справжнє існування починається під час протистояння чумі та залучення інших до боротьби. «Повість без назви» В. Підмогильного слугує також чудовою ілюстрацією ситуативності. Три персонажі твору можна розглядати як три градації цієї межової ситуації: Пащенко – живе істинним, справжнім життям, Городовський тільки розпочав свій шлях до нього, Безпалько – живе в омані. Він обрав утопію, несправжність, неавтентичність. Це помічає Городовський, за що й дорікає художнику. Дж. Вайлд підкреслює, що істинна позиція полягає у тому, щоб відтіснити межі наскільки це є можливим. Вірним є намагання уникнути нещасних випадків, полегшувати страждання і прагнути

миру. Та ці стремління мають безжалісні обмеження, за рамки яких вони не можуть піти. Тому істинне існування намагатиметься не уникнути їх. Воно радше прийме і зноситиме [16, с. 142].

Екзистенціалісти приймають той факт, що у міжособистісних відносинах є вірогідність проявлення автентичності індивіда. Тому інтеракції «...додають необхідної умови того, що свободу не можна збагнути, істинно не враховуючи визнання свободи інших, а це поглиблює й ускладнює проблему екзистенціального відчуження» [14, с. 33]. Приміром, у «Чумі» А. Камю вдається до полігону, до прояву різних аспектів особистості: Ріє – «вимушений» (за усвідомленням марності зусиль) лікар; Панлю – спочатку згідно зі своїм положенням, покладається на вищі сили, та згодом бачить що однієї його віри недостатньо, Рамбер приходиться до розуміння, що соромно бути щасливим самому, тому залишається в Орані, Тарру «вплутується» в історію з моральних переконань тощо.

Багато дослідників вказує на те, що концепт «відчуження» в українських екзистенціалістів пов'язана, зокрема, з політичною ситуацією у тодішній державі: «Відчуження у цьому випадку стає реальністю, що переживається індивідуально. Письменник свій власний досвід узагальнює, перекладає на мову універсальних символів» [10, с. 21]. Т. Стадницька простежує таку особливість у творчості письменників-емігрантів, що у них вона отримала форму «безгрунтярства» (Ю. Косач, В. Домонтович). Хоча В. Підмогильний не був емігрантом, але й на нього поширювався вплив політичного смогу, що змушував його порушувати універсальні екзистенційні питання у їхніх українських варіантах, те, що торкається національних питань. Як зауважує Н. Михайловська: «Національні проблеми ускладнились на тлі загальнолюдських процесів урбанізації, індустріалізації, посилення абсурдності буття людини доби соціальних і науково-технічних революцій» [6, с. 144].

Концепт «відчуження» пов'язаний з однією із сутнісних ознак «екзистенції», оскільки «Екзистенція – це втеча із соціальної несвободи у свободу особисту» [2, с. 550]. На письмі він здійснюється, на перший погляд, просто – викладом від першої особи («Нудота», «Сторонній», «Падіння»). У романі Сартра

рефлексії Рокантена подано у вигляді щоденника (форма), у той час як у «Сторонньому» – ні. «Але ж змальовані в повісті події тривають близько року, – зауважує Д. Затонський, – а, отже, розповідь героя про них – щось схоже на мемуари чи сповідь. Проте лише за змістом і зовсім не за формою» [3, с. 173]. Варто омовитися, що виклад від першої особи – це не є безумовною вказівкою на саморефлексію, на аналіз самосвідомості героя. Наприклад, у В. Підмогильного ця екзистенціальна риса, у даному випадку, може мати форму внутрішнього монологу («Остап Шаптала»), погляд на проблему збоку (зовнішня фокалізація у «Місті» тощо). Застосування таких засобів допомагає краще управляти психологічним кровопусканням героїв, вести моніторинг їхнього занурення у «відчуження» і реакції зовнішнього світу. Стосовно роману/повісті С. Фокін наводить такі слова А. Камю: «“Сторонній” під виглядом розповіді від першої особи є досвідом об’єктивності і відчуженості, на що, зрештою, вказує і назва роману» [11, с. 141].

Буття на екстремумі моделює характер художнього універсуму твору. Мається на увазі, що екзистенціальна двоплановість інспірує пошук розуміння зовнішніх проблем інтровертно, як у випадку Лесі Українки. Зокрема, О. Кузьма, аналізуючи модуси національного існування в драмах «Вавилонський полон», «На руїнах», «В дому роботи – в країні неволі», «У катакомбах», «Осіньна казка», «Бояриня», «Кассандра», зазначає: «Леся Українка представила різні моделі людського існування, будуючи їх на основі античних, старозаповітних, середньовічних тем, а також тем з української історії. Вона актуалізує індивідуально-буттєвий момент, наголошуючи на тій думці, що саме від внутрішніх спонук, духовної конституції людини залежить доля нації» [5, с. 5]. У цих драматичних творах авторка намагалася проілюструвати ознаки, наслідки життя у неволі, під гнітом соціальним і духовним. Для української літератури і культури загалом ця проблема є концептуальною, зважаючи на історичні чинники.

Отже, проблема свободи, демонстрація усіх сторін цього екзистенціалу розкривається у межовій ситуації поневолення. У рамках твору це досягається дослідженням індивіда, його духовного світу, інтимної «психограми».

Найяскравіші прояви, найчіткіші ознаки, що переконливо доведуть ту чи іншу характеристику проявляються якраз у граничних ситуаціях, коли героя позбавляють невидимого захисного поля і оголюють, виводять назовні його сутність. Як вважає О. Кузьма: «...тут проглядає характерна риса творчої манери Лесі Українки: звертатися до переломних епох у розвитку людства, зображаючи окрему особистість в екзистенційній ситуації “на межі”» [5, с. 6].

Межові ситуації сприяють не тільки подальшому розкриттю екзистенціальних мотивів, тем, вони ніби є логічним наголосом, що ставиться, лінією старту вивчення екзистенції. Зазначимо, що показ персонажа до і після властиве не тільки літературі, але й кінематографу. Візуальна картинка, творена режисером, звернена до наших емоцій не гірше її літературного аналога. Адже «зустрічні течії» режисера і глядача, письменника і читача ґрунтуються на одній і тій же особливості: «горизонті очікування», сприятливому ґрунті для сприйняття. А екзистенціали «смерті», «відчуження», «абсурду», «свободи» тощо універсальні і для японців, і для американців, і для українців.

Наприклад, один із шедеврів Акіри Куросави присвячений розгляду людини, яка живе в очікуванні смерті. Мр. Ватанабе дізнається, що у нього рак і йому залишилося жити кілька місяців. Герой запитує себе «Як я жив досі?» для чого і навіщо, ніби звітує, та що важливо – проходить процес ініціації в автентичне буття. Характерно, що назва фільму лаконічна, суха, стисла та посправжньому екзистенційно глибока «Жити» (“Ikiru”, 1952). Для Ватанабе жити — значить відвоювати клаптик землі. Відчуваючи байдужість близьких, раптово усвідомивши, що життя прожито марно, Ватанабе вдається у бюрократичну війну за перетворення занедбаного пустиря у дитячий майданчик. Стрічка завершується перемогою Ватанабе: коливаючись на гойдалці і слухаючи мелодію своєї юності, він помирає. Навіть фінал позначений екзистенціальною двозначністю: герой змінив свою долю, знайшов у ній щось варте боротьби і водночас залишився приреченим на смерть.

Ось такий трагічний оптимізм характерний для культури екзистенціалізму. У літературі він інколи позначений відкритим фіналом («Місто», «Повість без

назви» В. Підмогильний), антигероями (Пащенко, Мерсо та інші), розповіддю від першої особи («Падіння», «Сторонній»).

Межові ситуації відкривають шлях для проявлення абсурдної свідомості. Ключовою одиницею тут буде лексема «абсурд». Для екзистенціалізму притаманна двоплановість, двовимірність, сам екзистенціал «абсурду» є цьому підтвердженням: він є і досвідом, і концептом. Суміжні ситуації слугують свого роду прелюдією до конфлікту у художньому творі, а екзистенціал абсурду виконує роль подразника, алергену, провокує рефлексію.

1. *Андреев Л.* Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – М.: Гелеос, 2004. – 416 с.
2. *Гарин И.* Воскрешение духа. – М.: ТЕРРА, 1992. – 640 с.
3. *Затонський Д.* Альбер Камю, або Перевернута трагедія // Затонський Д. Про модернізм і модерністів. – К.: Дніпро, 1972. – С. 172-186.
4. *Коссак Е.* Экзистенциализм в философии и литературе. – М.: Политиздат, 1980. – 360 с.
5. *Кузьма О.* Екзистенціальна модель світу в драматургії Лесі Українки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
6. *Михайловська Н.* Трагічні оптимісти: Екзистенційне філософування в українській літературі ХІХ – першої половини ХХ ст. – Львів: Світ, 1998. – 215 с.
7. *Сартр Ж.-П.* Мур // Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова. – К.: Основи, 1993. – С. 184-201.
8. *Сартр Ж.-П.* Основная идея феноменологии Гуссерля: интенциональность // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/sartre/int.html>
9. *Сартр Ж.-П.* Что такое литература? – Мн.: ООО "Попурри", 1999. – С. 5-258.
10. *Стадницька Т.* Відчуження як теоретично-літературна категорія // Наукові записки. Том 48. Філологічні науки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2005. – С. 20-24.

11. *Фокин С.* Альбер Камю. Роман. Философия. Жизнь. – СПб.: Алетейя. – 1999. – 384 с.
12. *Golomb J.* In Search of Authenticity: From Kierkegaard to Camus. – New York, Routledge, 1995. – 220 p.
13. *Latzel E.* The Concept of ‘Ultimate Situation’ in Jaspers’ Philosophy // The Philosophy of Karl Jaspers. Contributors: Paul Arthur Schilpp – editor. – New York, Tudor Publishing Company, 1957. – P. 177-208.
14. *Michelman St.* Alienation // Michelman St. Historical Dictionary of Existentialism. – Lanham, Maryland, Scarecrow Press, Inc., 2008. – P. 31-33.
15. *Weidhorn M.* Existentialism // Dictionary of Literary Themes and Motifs Vol. 1. Contributors: Jean-Charles Seigneuret – editor. – Westport, CT., Greenwood Press, 1988. – P. 485-495.
16. *Wild J.* The Challenge of Existentialism. – Bloomington, IN., Indiana University Press, 1955. – 297 p.

**“EDGE SITUATIONS”: ROLE AND MEANING
IN EXISTENTIAL LITERATURE**

Yevhen Lepyokhin

The Ivan Franko National University in L’viv

(1, Universytets’ka St., L’viv, 79000)

The article is devoted to the problem of limit situations which are conceptual for the literary existentialism. There is an attempt conducted to study some of them and to trace their peculiar features. The concept of alienation is singled out to be manifested in consequence of limit situations and is the step to perceive authenticity.

Key words: absurdity, alienation, authenticity, existentialism, limit situations, situationality.

**«ПОГРАНИЧНЫЕ СИТУАЦИИ»: РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ
В ЛИТЕРАТУРЕ ЕКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА**

Евгений Лепехин

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

(ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000)

Рассмотрены пограничные ситуации, которые концептуальны для литературного экзистенциализма. Сделана попытка проанализировать некоторые из них и вывести характерные черты. Выделен концепт отчуждения, который возникает вследствие пограничных ситуаций и является шагом к постижению аутентичности.

Ключевые слова: абсурд, аутентичность, отчуждение, пограничные ситуации, ситуативность, экзистенциализм.

Стаття надійшла до редколегії 11. 02. 2009

Прийнята до друку 09. 03. 2009